

УДК 340.132.1

 Д.О. ЄРМОЛЕНКО, канд. юрид. наук,
Класичний приватний університет

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ

Ключові слова: дослідження правової свідомості

Зацікавленість провідних вчених-юристів категорією «правова свідомість» має таку ж давню історію, як і саме право. Адже поняття правосвідомість тісно пов'язане із визначенням права і в процесі історичного розвитку суспільства, разом із зміною поглядів на право, переглядалося і поняття «правова свідомість». Тобто, розуміння правосвідомості не лишалося незмінним, воно постійно трансформувалося з розвитком юридичної науки. Основна проблема полягає в тому, що уявлення про правосвідомість, як і уявлення про право, постійно розширюється, і на сьогоднішній момент відсутній єдиний погляд відносно сутності, ознак, структури та природи даного явища. Із збільшенням кількості досліджень правосвідомості відкриваються нові проблеми, знаходяться раніше не помітні прогалини в теорії правосвідомості, з'являється необхідність в коректуванні усталених тез.

В юридичній літературі виділяють «цикли», «етапи» та «періоди» вивчення правосвідомості. Так, російський дослідник О.М. Мігущенко, вважаючи критерієм виділення «колювання, обумовлені боротьбою протиріч державного та індивідуального», пропонує такі «цикли» дослідження правосвідомості: перший – до монголо-татарської навали; другий – до 1917 року; третій – після 1918 року [1, с.25]. Нам здається, що подібну «циклізацію» вивчення правосвідомості не можна взяти за основу. Адже, навіть не звертаючи увагу на певну некоректність перших двох «циклів», третій (від 1918 року до наших днів) зовсім не відповідає критерію, запропонованому автором. Починаючи з 1991 року як в

Україні, так і в Росії знову відбулося «коливання, обумовлене боротьбою протиріч державного та індивідуального», і вже хоча би тому не можна об'єднувати одним «циклом» дослідження правової свідомості останніх 20 років та дослідження правосвідомості, скажімо, 30-х років минулого століття. Більш того, навіть у часи СРСР поняття правосвідомості змінювалося. Саме на цьому наполягає Н.М. Юрашевич, яка виділяє чотири «етапи» «еволюції поняття правової свідомості»: 1917 – середина 30-х років ХХ століття – перший; середина 30-х – середина 50-х років ХХ століття – другий; середина 50-х – кінець 70-х років ХХ століття – третій; початок 80-х років ХХ століття – четвертий [2, с.180]. Однак такий підхід також не можна вважати повним. На наш погляд, таку «етапізацію» більш вірно було би назвати «еволюція поняття правосвідомості за часів СРСР», адже вона не враховує велику кількість досліджень правосвідомості, які припадають на кінець ХІХ – початок ХХ століття, а саме в цей час правосвідомість досліджувалася такими видатними представниками філософської та юридичної науки як І.О. Ільїн, Б.О. Кистяківський, М.М. Коркунов, П.І. Новгородцев, Л.Й. Петражицький, Г.Ф. Шершеневич та інші. Окрім того, за межами підходу залишилися дослідження правової свідомості кінця ХХ – початку ХХІ століття науковців, які здійснили значний внесок в розвиток теорії правосвідомості – Р.С. Байніязова, П.П. Баранова, А.М. Колодія, С.І. Максимова, А.В. Полякова, М.М. Цимбалюка та багатьох інших.

Більш вдалою, на нашу думку, є періодизація досліджень правосвідомості, запропонована І.А. Омельчук. По-перше, авторка використовує термін «період», який видається більш влучним (на відміну від понять «цикл» та «етап»), адже «період» визначається у тлумачному словникові як «строк або проміжок часу, тривалість; час від однієї події до іншої; історія поділяється на періоди, строки» [3], а відповідно «періодизація» тлумачиться Великим Енциклопедичним словником як «поділ процесів розвитку суспільства або природи на

відмінні один від одного періоди на основі певних ознак чи принципів» [4]. По-друге, І.А. Омельчук чітко вказує підстави періодизації: «в основі поділу знаходиться критерій корінних соціально-економічних, політичних, правових змін в житті нашого соціуму, а також в юридичній науці» [5, с.33]. По-третє, періодизація І.А. Омельчук охоплює ті дослідження правової свідомості, які залишилися поза увагою О.М. Мігущенко та Н.М. Юрашевич. Отже авторка пропонує виділити такі три періоди вивчення правосвідомості: 1) *Імперський період* (кінець XIX – початок XX століття) отримав свою назву в зв'язку з тим, що припадає на період існування Російської імперії; 2) *Радянський період* (20-80-ті роки XX століття) тобто дослідження за часів існування СРСР; 3) *Сучасний період* (90-ті роки XX – початок XIX століття) охоплює дослідження правосвідомості останніх 20 років [5, с. 33–34].

Однак, на жаль, і такий підхід не позбавлений недоліків. По-перше, періодизація І.А. Омельчук чітко пов'язана з історією Української держави та, відповідно, вітчизняної юридичної науки. Разом із тим не можна заперечувати той факт, що значний внесок у розвиток теорії правосвідомості внесли не лише українські чи російські дослідники, але і представники країн «далекого зарубіжжя» – Ю. Габермас, Р. Дворкін, Р. Іеринг, Г. Кельзен, К. Поппер, Г. Харт, К. Ясперс та інші. Тобто, запропоновану І.А. Омельчук періодизацію, більш вірно було би назвати «періоди дослідження правової свідомості у вітчизняній правовій науці».

По-друге, викликає подив назва та хронологічні рамки «імперського» періоду. Якщо назва «імперський» пов'язана з Російською імперією, то не зрозуміло, чому її початок припадає на «кінець XIX століття», а не на, скажімо, початок XVIII століття, адже Російська імперія виникла у 1721 році. Але це не суттєво, більш важливим є те, що така періодизація не враховує всі дослідження правосвідомості до кінця XIX століття. Так, багато дослідників (В.С. Бреднева [6], Е.К. Джамалова [7] та інші) висловлюють думку про

те, що початком «серйозних» досліджень правосвідомості можна вважати кінець XIX століття. Але з такою думкою категорично не погоджується Р.С. Байніязов, який наголошує на тому, що ті світоглядні, доктринальні засади західного правопорядку, які були закладені ще у XVII – першій половині XIX століття такими мислителями, як Г. Гроцій, Д. Локк, Ш.Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Г. Гегель та іншими діють і понині, значною мірою визначають правосвідомість західно-європейської цивілізації та серйозно впливають на вітчизняну правову думку [8, с.6].

Аналогічну точку зору висловлює і О.Ф. Смазнова, яка підкреслює, що перші спроби дати визначення та систематично описати характеристики правосвідомості в Західній Європі пов'язані з епохою Просвітництва: саме цей період розвитку філософії характеризувався небувалим до цього пієтетом по відношенню до права. Ш.Л. Монтеск'є (1689–1755) ввів поняття про «народний дух» як основу правотворчої діяльності та справжній носій права; Ж.-Ж. Руссо (1712–1778), виділяючи види законів, найбільш важливим серед них назвав «громадську думку» (тобто суспільну правосвідомість) – ті «закони», які складають справжню сутність всіх правових встановлень. Тобто, саме в цей час філософська та політико-правова думка вперше відходить від вузьконормативного, легістського тлумачення правосвідомості: це вже не лише пасивне сприйняття норм закону, а можливість активної творчості та розвитку правових норм, які в руслі просвітницької парадигми «природного права» набувають нове (у порівнянні з античною та середньовічною ідеєю «природного» або «божественного» закону), об'єктивно-ціннісний вимір [9, с.8].

По-третє, віднесення досліджень до певного періоду є дещо умовним, і з цим погоджується і сама авторка, адже деякі вітчизняні вчені (наприклад М.І. Козюбра, П.М. Рабинович) досліджували проблеми правосвідомості як у «радянський» період так і продовжують це робити у «сучасний» період. По-четверте, як вже зазначалося, в рамках кож-

ного з наведених періодів, не дивлячись на досить вдалий критерій періодизації, запропонований І.А. Омельчук, дослідження правосвідомості суттєво відрізнялися один від одного. Як підтвердження цього можна привести думку Н.М. Юрашевич щодо «етапізації» вивчення правосвідомості у радянські часи, наведену вище.

Дослідженню періодизації «наукового вивчення української правосвідомості та чинників, пов'язаних з її формуванням» приділив увагу Ю.М. Дмитрієнко (сам автор використовує терміни «період» та «етап» як взаємозамінні). Він виділяє сім таких «основних етапів» (періодів): 1) 1861–1904 рр. – «період, коли вітчизняними юристами широко вивчалася правосвідомість, аналізувалася її природа, структура та суть»; 2) 1904–1917 рр. – «період, коли учені, у русі дослідження правосвідомості відзначали її кризовий стан»; 3) 1917–1976 рр. – «період, коли радянські вчені досліджували правосвідомість як суспільну форму свідомості»; 4) 1976–1990 рр. – «період, коли радянські вчені досліджували правосвідомість як суспільну та соціальну, з доміантою останньої»; 5) 1991–1996 рр. – «період, коли затверджувався пріоритетний напрямок дослідження української правосвідомості як національної, посттоталітарної, перехідної, монархічно спрямованої»; 6) 1996–2004 рр. – «українська правосвідомість досліджується як пост перехідна, маргінальна (девіантна, перехідна, ілюзорна) монархічно республіканська»; 7) з 2004 року до теперішнього часу «українська правосвідомість вивчається як девіантна..., але демократичного, республіканського спрямування, що визволяється від маргінальних властивостей, формується цілісна теорія та історія української правової свідомості» [10, с. 125].

Навіть не вдаючись до глибокого аналізу деяких спірних понять, таких як «монархічна спрямованість» української правосвідомості у 1991–1996 рр. та «монархічно-республіканська» у 1996–2004 рр., у наведеної періодизації можна помітити один суттєвий недолік – відсутність чіткого критерію поділу на

періоди. Адже періодом «коли вітчизняними юристами широко вивчалася правосвідомість, аналізувалася її природа структура і суть» можна назвати не лише вказаний автором період з 1861 по 1904 рр., а взагалі майже будь-який період історії вітчизняної юридичної науки. Так Б.О. Кістяківський досліджував правосвідомість в першій, другий і навіть в третій періоди наведеної періодизації, П.М. Рабінович – у періоди з третього по сьомий (і продовжує досліджувати), те ж саме стосується і М.І. Козюбри і цей перелік можна продовжити.

Тема правосвідомості – одна з постійних в історії філософії, права, культури. До цієї проблематики зверталися мислителі класичної Античності та епохи Еллінізму, Середньовіччя та Нового часу. Певні дослідження правосвідомості можна помітити навіть у тих джерелах, в яких відсутнє саме це поняття, адже вся світова філософська, політична та правова думка так чи інакше досліджує правові цінності, їх сприйняття та усвідомлення в межах тієї чи іншої культури, тобто ціннісні основи правосвідомості.

Таким чином, на нашу думку, періодизація дослідження правосвідомості повинна відповідати загальній періодизації історії політичних та правових вчень. Відповідно, для періодизації останньої, на думку О.Е. Лейста, найбільш прийнятною є «класичне» розподілення загальної історії на Стародавній Світ, Середньовіччя, Новий Час та Новітній Час [11, с.4].

ЛІТЕРАТУРА

1. Мигущенко О. Н. Историческое и логическое в понимании правосознания / О. Н. Мигущенко // История государства и права. – 2006. – № 9. – С. 24–26.
2. Юрашевич Н. М. Эволюция понятия правового сознания / Н. М. Юрашевич // Правоведение. – 2004. – № 2. – С. 165–181.
3. Тлумачний словник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://invivio.net.ua/dict/2549>.
4. Большой энциклопедический словарь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc3p/231346>.

5. Омельчук І. А. Правосвідомість як юридична категорія / І. А. Омельчук // Вісник Хмельницьк. ін-ту регіонального управління та права. – 2005. – № 1. – С. 33–39.

6. Бреднева, В. С. Уровни правосознания и юридическая деятельность : монография / В. С. Бреднева. – Южно-Сахалинск : СахГУ, 2010. – 164 с.

7. Джамалова Э. К. Историко-правовой анализ основ формирования правосознания молодежи: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Джамалова Э. К. – Махачкала, 2005. – 199 с.

8. Байниязов Р. С. Правосознание и правовой менталитет в России: дисс. ... доктора юрид. наук : 12.00.01 / Байниязов Р. С. – Саратов, 2006. – 350 с.

9. Смазнова О. Ф. Право и время / О. Ф. Смазнова. – Великий Новгород : НовГУ имени Ярослава Мудрого, 2004. – 168 с. (Серия «Монографии». – Вып. 1).

10. Дмитрієнко Ю. М. Українська правова свідомість: вітчизняні дослідження XIX ст. – початку XX століть / Ю. М. Дмитрієнко // Форум права. – 2009. – № 2. – С. 120–129 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-2/09dumdpc.pdf>.

11. История политических и правовых учений : учебник для вузов / под ред. докт. юрид. наук, проф. О. Э. Лейста. – М. : Зерцало, 2006. – 568 с.

Єрмоленко Д. О. Теоретико-правові питання періодизації досліджень правової свідомості / Д. О. Єрмоленко // Форум права. – 2012. – № 1. – С. 296–299 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-1/12edodpc.pdf>

Проаналізовано основні підходи до періодизації досліджень правової свідомості; розглянуто основні етапи, цикли та періоди вивчення правосвідомості, що виділяються у науковій літературі.

***

Єрмоленко Д.А. Теоретико-правовые вопросы периодизации исследований правового сознания

Проанализированы основные подходы к периодизации исследований правового сознания; рассмотрены основные этапы, циклы и периоды изучения правосознания, выделяемые в научной литературе.

***

Ermolenko D.O. Theoretic-Legal Questions of a Periodization of the Probes of Legal Consciousness

The main approaches to the study of law consciousness of periodization analyzed; the main stages, cycles and periods of study of law consciousness that stand in the scientific literature.